УДК 821.512.145

Габделбари Баттал-Таймас

ПАРАЛИЧЛАНГАН ХӘЛДӘ 10 ЕЛ ИҖАТ ИТКӘН ӘДИП ФАТИХ ӘМИРХАН (1885–1926)
80 еллык юбилее уңаеннан

Габделбари Баттал (Габделбари Габдулла улы Сәетбаттал – 1880–1969) – тарихчы, җәмәгать эшлеклесе. 1965 елда «Төрек культуры» журналының (Әнкара, Төркия) март санында аның Ф. Әмирхан турында истәлеге басыла. Биредә истәлек төрекчәдән татар теленә тәрҗемә ителеп бирелә.

Ун ел дәвамында параличланган хәлдә иҗат иткән атаклы татар әдибе һәм журналисты Фатих Әмирхан моннан 80 ел элек (1885 елда)[1] дөньяга килә. Ул – Казан шәһәренең, нигездә, мөселманнар яшәгән Яңа Бистә мәхәлләсе имамнарыннан Зариф Әмирхан әфәнденең олы улы. Урта белемне Казан шәһәрендәге җәдиди ысуллар нигезендә укытылган һәм алдынгы карашлы дин эшлеклесе Галимҗан Баруди җитәкләгән «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә ала. Гаиләнең фамилиясе Зариф имамның атасы, ягъни Фатих Әмирханның бабасы Хөсәеннең атасы Әмирхан исеменнән алынган. Казанның бер мәхәлләсендә имам вазифаларын башкарган Хөсәен Әмирхан дин гыйлеме өлкәсендә үз чорының алдынгы карашлы кешеләренең берсе саналган, шуның өстәвенә тарих өлкәсендә дә фәнни тикшеренүләр алып барган. 1883 елда Казанда аның «Тәварихе Болгария» исемле кечкенә генә бер хезмәте басылып чыккан.

Фатих Әмирхан 1905 елгы Беренче Рус революциясенә кадәр «Мөхәммәдия» мәдрәсәсендә укыган вакытта дин гыйлемен, гарәп әдәбиятын, берникадәр күләмдә дөньяви фәннәрне үзләштерә. Алга таба болар белән генә канәгатьләнмичә, рус теленнән дә шәхси дәресләр алып, аны житәрлек дәрәҗәдә өйрәнгәннән соң, рус матбугатын һәм әдәбиятын күзәтеп бара башлый. Бу тырышлыклары нәтиҗәсендә дөньядагы вакыйгалар, иҗтимагый тормыш һәм яңа фикер агымнары турында мәгълүмат туплаган акыллы егет, башка күп кенә яшьләр кебек, Россиядәге халыкларның тормышында яңа өмет чаткылары кабызган революцияне берникадәр дәрәҗәдә әзерлекле килеш каршылый. Шул сәбәпле, Фатих, кайбер иптәшләре белән бергә, мәдрәсә идарәсенә, дәрес программаларына яңа вазгыятькә җавап бирә алырлык үзгәрешләр кертүне таләп итеп чыгалар, теләкләре кабул ителмәгәч, демонстратив рәвештә мәдрәсәне ташлап чыгалар һәм «Ислах» җәмгыятен коралар.

[1] Дөресе: 1886 елның 1 гыйнвары.

1906 елның ахырында Кавказ халыкларының атаклы каһарманы Шәех Шамилнең оныгы Заһид Шамил (бәлки хатыны – Казаннан чыккан атаклы сәүдәгәрнең кызы – йогынтысы беләндер) «Тәрбияиэтфаль» исемле балалар журналы чыгару фикеренә килә һәм тәрҗемәче итеп Фатих Әмирханны чакыра. Журналның беренче номеры 1906 елның декабрь аенда чыга.

Фатих Әмирханның Мәскәүдә күпме торганын белмибез, әмма аякларына паралич нәтиҗәсендә ул әлеге шәһәрдә булган вакытта хәрәкәтсез калуы мәгълүм[1]. Шуннан соң яшь әдип Казанга кайта һәм, нәрсә генә эшләп караса да, аяклары төзәлми.

Бу казадан соң әдип аякларында туры басып тора алмый башласа да, ни гаҗәп, паралич сугу аның йөрәк һәм ми эшчәнлегенә зыян китерми. Ул коляскага кадакланган хәлдә дә аң эшчәнлегенә сәләтен, киләчәккә ышанычын һәм күңел көрлеген җуймый. Әдип якыннары хәтерендә шушы хәлендә дә тормышының соңгы мизгелләренә кадәр шатлык нуры чәчеп торган кеше буларак сакланып калган. Хәтерем ялгышмаса, мин аның белән 1912 елның җәендә Казанга сәфәр кылган вакытта шәһәрнең Суконная дип аталган бистәсендәге йортында күрештем. Бу безнең беренче күрешүебез иде. Шул вакытта мин хәрәкәтләнү мөмкинлеген югалткан бу кешедә ниндидер бер рух күтәренкелеге һәм шатлык хисләренең ташып торуына шаккаткан идем.

Фатих Әмирханның мөхәррирлек эшчәнлеге чын мәгънәсендә 1907 елда башлана. Мәскәүдән кайтып Казанда төпләнгәч, бераз соңлабрак, ягъни 1907 елның октябрендә үзенең кайбер фикердәшләре белән бергә «Әлислах» исемле атналык газета чыгара башлый. Бераз соңлабрак дидек, чөнки бу вакытка, 1907 елның 3 июнендә оештырылган хөкүмәт түнтәрелешеннән соң, дәүләт башында торган кешеләргә бик үк ошап бетмәгән Икенче чакырылыш Дәүләт Думасы куып таратыла һәм хөкүмәткә җайлы сайлау кануны кабул ителә. Хөкүмәт тарафыннан күрелгән көчле чаралар нәтиҗәсендә революцион хәрәкәт тә сүрелә, реакцион көчләр өстен чыга башлый.

Шул сәбәпле, радикал карашлы яшьләрнең матбугат органы саналган бу газета илдә алып барылган эчке сәясәтне теләгән кадәр каләм очына ала алмаса да, мөселманнарның иҗтимагый тормыштагы артталыгын, искелек һәм схоластика тарафдарларын, аларга терәк булган «могтәбәр» кешеләрне көчле тәнкыйть утына тота. Фатих Әмирхан – газетаның рухын һәм эчтәлеген билгеләүче дә, шул ук вакытта күпчелек мәкаләләрне язучы редактор да. Ул газета битләрендә әдәби һәм иҗтимагый тәнкыйтьче буларак та, сәяси эчтәлекле баш мәкаләләр редакторы һәм сатирик хикәяләр авторы буларак та чыгыш ясый (Моннан газетага мәкалә язган башка яшьләрнең ул кадәр белемле һәм талантлы кешеләр булмаганлыгы аңлашыла).

[1] Истәлектәге әлеге мәгълүмат язучы авыруы хакындагы фаразларның берсе буларак карала.

Фатих Әмирхан язган мәкаләләренең төренә карап, өч төрле псевдоним кулланган: 1) сәяси эчтәлекле мәкаләләрнең астына күп очракта үз исемен куйган (кайбер очракларда бу төр мәкаләләр имзасыз басылганнар); 2) җитди тәнкыйть мәкаләләрен «Дамелла» (Бохара шәкертләре телендә зур мулла) псевдонимы белән имзалаган; 3) сатирик эчтәлекле мәкаләләрендә «Ташмөхәммәд» псевдонимын кулланган.

Әдипнең беренче әсәре – «Гарәфә көн төшемдә» исемле фантастик хикәясе – әлеге псевдоним белән чыга. Язучы бу хикәясендә гарәфә көн күргән төшендәге вакыйгаларны, аерым алганда, милли бәйрәм дәрәҗәсенә күтәрелгән дини бәйрәм белән бәйле шатлыклы чараларны тасвирлый һәм, һичшиксез, ул әлеге уйдырма вакыйгаларның тормышта да чынга ашуын теләгән.

Фатих Әмирханның 1907 елда башланган җанлы әдәби эшчәнлеге 1917 елга кадәр, ягъни 10 ел дәвам итә. Язучы буларак кулыннан килгәннең барысын да ул нәкъ менә әлеге вакыт аралыгында башкара. Ун ел дәвам иткән «әдәби гомер». «Әлислах»ның тормышы ул кадәр озак булмый.

Газетасы ябылганнан соң Фатих Әмирхан биш ел журналистлык эше белән шөгыльләнми, бу вакыт аралыгында ул җитди һәм сатирик эчтәлекле хикәяләр, пьесалар язу белән мәшгуль була.

Әдипнең бу дәвердә «Хәят», «Кадерле минутлар», «Урталыкта», «Фәтхулла хәзрәт» исемле хикәяләре; «Яшьләр», «Тигезсезләр» һ.б. пьесалары басыла. Әлеге хикәя һәм пьесаларның төп геройлары – киемнәрендә, сүз һәм эшләрендә европалыларга охшарга тырышкан, кайберләре дәүләт мәктәпләрендә белем алган, күбесе исә әдипнең тар даирәсендәге яшь егетләр һәм кызлар. «Фәтхулла хәзрәт», «Хәзрәт үгетләргә килде», «Салихҗан карый», «Сәмигулла абзый» исемле сатирик хикәяләрендә һәм фельетоннарында исә авторның көлү объекты – иске карашлы хаҗиләр, сәүдәгәрләр һәм кырык тартмачылар. Болар – язучының гаиләсе тирәсендәге танышлары һәм искелек тарафдарларының җыелу урыны булган Печән базары әһелләре. Димәк, Фатыйх Әмирханның әсәрләрендә ике төрле тип кешеләр тасвирлана: иске дәвер кешеләре һәм яңа чор яшьләре.

«Кояш» дәвере. Алдарак Фатих Әмирханның ун еллык әдәби эшчәнлегенең башында журналистлык һәм редакторлык эше белән шөгыльләнүе турында әйтеп киткән идек. Ул әлеге эш белән әдәби эшчәнлегенең соңгы биш елында да шөгыльләнә. 1912 елда Казанның атаклы сәүдәгәрләреннән Мөхәммәтҗан, Шәрифҗан һәм Хәсән Кәримовлар, нинди максатлардан икәнлеге билгесез, газета чыгарырга карар кылалар. Ул вакытларда Казанда татар телендә Һади Максуди нәшер иткән «Йолдыз» газетасыннан башка бернинди дә газета чыкмаган. Чөнки 1905 ел алып килгән яңалык җилләре тәэсире нәтиҗәсендә бер-бер арты чыга башлаган татар газеталары алга таба барысы да, кайсы сәяси, кайсы икътисади сәбәпләр аркасында ябылып бетәләр,

бары тик бер «Йолдыз» газетасы гына торып кала. Яңа газетаның җаваплы мөхәррире итеп Кәримовларның каенагасы Зәкәрия Садретдин, баш мөхәррире итеп Фатих Әмирхан чакырыла. Газетага, бәлки «Йолдыз»ны тулысынча каралту максатыннандыр, «Кояш» исеме бирелә.

Бирелә шуны искәртеп үтәргә кирәк: «Әлислах»та эшләгән вакытта Фатих Әмирхан үзен каты тәнкыйтьче һәм аяусыз революционер итеп танытса, «Кояш» газетасы битләрендә ул җитди бер либерал-реформатор буларак чыгыш ясый. Газетага мәкалә язган вакытта ул, бер яктан, хөкүмәт вәкиле саналган Казан губернаторының нәрсә әйтәчәген уйлап эш итәргә, икенче яктан «Кояш» хуҗаларының Оренбургта чыккан «Вакыт» газетасының хуҗалары Рәмиевләр кебек алдынгы карашлы һәм билгеле бер сәяси юнәлеш тарафдарлары булмауларын да истә тотарга тиеш булгандыр. Шул сәбәпле Фатих Әмирхан сәяси мәкаләләрендә, «Әлислах»тагы кебек, каләменә тулы ирек бирмәгән булса, фельетоннарында да искелек тарафдарлары өстенә агулы укларын элеккеге кебек күп яудырмый. «Әлислах»ның Дамелласы белән Ташмөхәммәде «Кояш» редакциясенә бик еш кермәгәннәр. Кыскасы, сәяси мәкаләләрдә чиктән чыкса, газетаны губернатор яптырачак, ә милли мәсьәләләр күтәрелгән мәкаләләрдә сак булмаса, газета хуҗаларының хәтере калачак. Димәк, хәлләр югары төкерсәм, мыегыма, аска төкерсәм, сакалыма кебегрәк булган...

Минем фикеремчә, газетада Фатих Әмирханнан башка җүнлебашлы бер язучы да булмагандыр. Нәрсәдер өчен җаваплы язучының да каләмен үзе теләгәнчә тибрәтә алмавы шулай билгеле бер әйбер. Әлбәттә, «Кояш» битләрендә атаклы татар шагыйре Г. Тукайның да шигырьләре басылган, ләкин ул сирәк күренеш булган. Шул сәбәпле, яңа газета җәмәгатьчелектә зур уңыш казанган һәм «Йолдыз»ны күләгәдә калдыра алмаган. Мин 1913 елның җәендә, «Йолдыз» газетасында үз өстемә сәркәтиплек вазифасын алган вакытта, «Кояш» газетасы ике ел чыгып килә иде инде. Әлеге ике газета, бер-берсен батырмыйча, 1917 елгы Рус революциясенә кадәр яшәп килделәр. 1917 елның язында мин «Йолдыз»дан киттем һәм җәй айларында, мәрхүм Фуад Туктар белән бергә, «Корылтай» газетасын чыгара башладык. Әлеге газетаны без большевиклар хакимияте яптырганга кадәр чыгардык. «Йолдыз» һәм «Кояш» газеталары исә большевиклар хакимияткә килү белән япканнарын көтмичә, үзләре чыгудан туктадылар. Шул рәвешле 1906 елда чыга башлаган «Йолдыз» газетасы унбер елдан соң, ә «Кояш» газетасы чыга башлавыннан соң биш ел үткәч, тарих мәйданыннан төшеп калдылар.

Фатих Әмирхан «Кояш» газетасында эшләгән вакытта да «Яшен» һәм «Ялт-йолт» исемле газеталарга кайбер сатирик мәкаләләр һәм фельетоннар, ә «Аң» журналына әдәби мәкаләләр язган.

Югарыда әйтеп үткәнчә, Фатих Әмирханның «әдәби гомере» 1917 елга кадәр ун ел дәвам иткән һәм ул бу вакыт аралыгы үтү белән тәмамланган. Большевиклар хакимияткә килгәннән соң, Фатих Әмир-

хан Казаннан башка бер җиргә дә китмәгән, качмаган, әмма ул һичбер вакыт советлар режимын кабул итмәгән.

Минем аңлавымча, ул 1922 елда Финляндиягә җибәргән хатында тасвирлап язган ачлык һәлакәте вакытында мохтаҗлар файдасына чыгарылган «Икенче Ярдәм Мәҗмуга»сында ачларга ярдәм максатыннан бастырган «Тәгъзия» исемле мәкаләсеннән тыш совет матбугаты битләрендә башка һичбер нәрсә бастырмаган. 20 ел параличланган хәлдә яшәгән атаклы әдип-журналист 1926 елда вафат була.

1922 елны Идел буенда куркыныч ачлык котырган вакытта Финляндиядә яшәгән туганнарыбыз тарафыннан, Америка ярдәм оешмасы (АРА) арадашчылыгы белән, Казанда яшәгән язучы һәм әдипләргә ашамлыклар тутырылган пакетлар җибәрелә. Алар арасында Фатих Әмирхан да була.

Пакетлар Финляндия имамы һәм мәхәллә җитәкчесе Хуҗа Вәли Әхмәт Хәким исеменнән җибәрелгәнлектән, аларны алган кайбер язучылар аңа рәхмәт хатлары җибәргәннәр. Бу хатларның иң әһәмиятлесе Фатих Әмирханныкы. Ул татар әдәби телендә язылган:

«Мөхтәрәм В.Ә. Хәким әфәнде, бүген 9 мартта сезнең АРА арадашчылыгы белән минем исемемә җибәрелгән бүләкне алдым. Мин шәхсән сезнең белән танышмы, түгелме, белмим. Чөнки АРАның биредәге бүлекчәсендә сезнең тулы исемегезне һәм вазифагызны әйтмичә, В.Ә. Хәким дип әйтү белән генә чикләнделәр. Һич көтелмәгән, уйланмаган җирдән һәм һич өметләнмәгән бер вакытта килеп ирешкән бу бүләк мине бик тә сөендерде һәм рухымны күтәрде. Мин яшәгән җирдән еракларда, чит-ят җирләрдә, сине хәтерләгән, синең турында уйлаган дусларыңның булуын белү чыннан да рухны күтәрә. Бу бүген без яшәгән шушы караңгы көннәрдә яктылык бөркүче бер нур кебек күзләрне камаштыра; киләчәккә өмет хисләрен уята; арган, таушалган нервыларга бераз ял итү мөмкинлеге бирә һәм кешенең йөрәген куәтләндерә. Сезнең бүләгегез менә шулай миңа үзе белән бергә әлеге әйберләрне дә алып килде. Туганым, боларның барысы өчен дә сезгә иң самими рәхмәтләремне җиткерәм.

Аеруча ачлык соң дәрәҗәгә җитеп котырган иң авыр айларда килеп җитешкән бу бүләкнең минем өчен зур матди ярдәм булганлыгын һәм күңел тынычлыгы алып килгәнлеген әйтмичә булдыра алмыйм. Мәсьәләнең (ягъни ачлык мәсьәләсенең) чишелеше Татарстанда хәзерге вакытта гаять өметсез бер дәрәҗәдә. Ачлыктан урам уртасында үлеп ятучылар, хәтта кеше суеп итен ашаучылар, кеше мәетен ашаучылар чын мәгънәсендә гадәти хәлләргә әверелделәр.

Шул рәвешле, туганым, мине исегездә тотуыгыз, минем турында уйлавыгыз һәм матди яктан ярдәм иткәнегез өчен тагын бер тапкыр рәхмәт әйтәм.

Ихтирам һәм сәламнәр белән Фатих Әмирхан. 29/3/1922.

Искәрмә: Вакытыгыз мөмкинлек бирсә, миңа бер хат язып, үзегез белән таныштырсагыз, бик шат булыр идем. Ф.Ә.»

Россиядә ачлык бәласенә тарыган кардәшләремезгә «кырмыска кадәр генә» булса да ярдәм итү максаты белән Финляндиядә якташларыбыз тарафыннан 1921 елгы Корбан бәйрәме җыенында, мин Финляндиягә килер алдыннан, берникадәр иганә җыелган булса да, ул иганәнең ни рәвешле файдаланылачагы мин Финляндиягә килеп Хельсинкидә урнашкач кына хәл ителде. Аерым алганда, минем тәкъдимем һәм имам В. Әхмәт Хәким әфәнденең хуплавы белән җыелган акчаның бер өлешенә Казанда ачлык бәласеннән газап чиккән фикер һәм каләм ияләренә АРА – Америка ярдәм оешмасы аркылы ашамлык тутырылган пакетлар җибәрү турында карар кабул ителде. Ашамлык пакетлары җибәрелгәннәр арасында Фатих Әмирханнан башка Казан татарларының түбәндәге зыялылары да бар иде: мөхәррир һәм мөгаллим Җамалетдин Вәлиди, мөгаллим Мөхетдин Корбангали, голамәдән мөхәррир һәм фикер иясе Муса Ярулла Бигиев, тарихчы һәм ул дәвердә мөфти Ризаэтдин Фәхретдин, тарихчы Хәсән Гата Габәши, Ислам мәҗлесе әгъзаларыннан Кәшшаф Казый Тәрҗемани, тарихчы Һади Атласи, Әстерхан имамы һәм журналист Габдерахман Гомәр, шул ук шәһәрдән мөхәррир Нәҗип Гасрый, Оренбургтан мөхәррир һәм журналист Фатих Кәрими, Самара шәһәре имамы һәм журналист Фатих Мортаза, голәмадан мөдәррис Галимҗан Баруди, Диния мәҗлесе әгъзаларыннан Мөхлисә Буби (болардан Нәҗип Гасрый, Фатих Кәрими, имам Габдерахман Гомәрдән пакетларны алу турында озын яисә кыска җавап хатлары алынды). Бу мәгълүматны бер-ике ел элек Истанбулда басылган бер әсәремдә биргән булсам да, иҗтимагый эшчәнлек алып баручы һәм тарих белән кызыксынган кеше буларак, биредә дә яңадан әйтеп китүне кирәк дип таптым.

Бу мәкаләне язган вакытта Фатих Әмирханның югарыда телгә алган хатын тагын бер тапкыр күздән кичергәннән соң, хәзер искә алган тәкъдимемнең ни кадәр урынлы булганлыгын һәм шуның белән бик тә саваплы эш башкарганымны уйлап, күңелләрем яктырып китте.

Истәлек ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының гомуми лингвистика бүлеге әйдәп баручы фәнни хезмәткәре, филология фәннәре кандидаты Р.Ф. Мирхәев тәрҗемәсендә бирелә